

“KƏMALÜDDÖVLƏ MƏKTUBLARI” ƏSƏRİNDƏ TƏNQİDİN MAHİYYƏTİ

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatının ən önəmli simalarından biri Mirzə Fətəli Axundzadədir. “Maarifçi realizm cərəyanının nümayəndəsi olan Mirzə Fətəli Axundzadə öz əsərlərində cəhaləti, din adamlarını, despotizmi və s. tənqid etmişdir. Elə buna görə də, bu fikri söyləmək heç də yalınş olmaz ki, maarifçi realist əsərlərdə tənqid tənqidi realist əsərlərdən daha kəskinidir” [1, s. 85]. Müəllif tənqidi realist əsərdə hadisələrin eyni və qüsurlu açaraq nümayiş etdirir, oxucuya hansı dəhşətli vəziyyətin içində olduğunu göstərir, lakin yaxşı və ya pis, hərəkətlərin səhv və ya doğru olması haqqında tənqidi fikir, demək olar ki, bildirmir, qərarı oxucuya buraxır. Lakin maarifçi realist müəllif hadisələrə öz tənqidi münasibətini açıq şəkildə göstərir və insanları cəhalət yuxusundan oyanmağa çağırır, insanları, mühiti tənqidlə islah etməyə çalışır.

Bunu Mirzə Fətəli Axundzadənin dramalarında, o cümlədən “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində də görmək mümkündür. “1865-ci ildə yazılmış bədii-fəlsəfi traktat Mirzə Fətəli Axundzadənin yazdığı ən mühüm tənqid mahiyyətli əsəri sayılır. Hind şahzadəsi Kəmalüddövlə ilə fars şahzadəsi Cəlalüddövlənin yazışması stijetin əsasını təşkil edir” [2, s. 45-48].

Əsas hissə. Mirzə Fətəli Axundzadə bədii əsərləri (komediyaları, povest və şeirləri) ilə yanaşı “Kəmalüddövlə məktubları” adlı fəlsəfi traktatın da müəllifidir. M.F.Axundzadə öz dünyagörüşünün tərkib hissəsi olan “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi əsərinə ömrünün 25 ilini sərf etmiş, bədii əsərlərindəki fikirlərini bu əsərdə daha da genişləndirərək, elmi dəlillərlə əsaslandırılmış, mövcud quruluşun ədalətsizliyi, xalqın çəkdiyi əzab, əziyyət, zülm və haqsızlıqları tənqid etmişdir. Mirzə Fətəli Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində despotizmi tənqid edir. Birinci məktubunda yazır ki, despotluq rejimi və ruhanilərin dini fanatizmi İrani zəiflədib. “Dini fanatizmi tənqid edərkən Axundzadə başqa dinləri islamdan üstün tutmur. O, elə bir dünyagörüşünə, inanca üstünlük verir ki, onun vasitəsilə, öz ağılı ilə insan bu dünyada xoşbəxtliyə çatsın, cənnət-cəhənnəm qorxusu ilə yaşamasın” [3, s. 12].

Kəmalüddövlə ilk məktubunda yazır ki, o İngiltərə, Amerika və Avropanı gəzib gəlir İrana. O öz həmməzhəblərinin halına yanır, düşündür ki, İran əvvəllər çox yaxşı vəziyyətdə idi, əhali çox xoşbəxt idi. Və o pis olur ki, o səadət, şövkət gedib, bu işdə ərəbləri günahkar bilir. O deyir: “Əhali nadandır və sivilizasyonu-cahandan bixəbərdir”. Hesab edir ki, despotluq rejimi və ruhanilərin dini fanatizmi İrani zəiflədib. Ancaq yazır ki, elə hesab etməsin ki, o hansısa məzhəbi islamdan üstün tutur. O həmin dini üstün tutur ki, onun vasitəsilə insan bu dünyada xoşbəxtliyə çatsın. “İranlıların nə dərəcədə fanatik olduqlarına misallar gətirir, bunlara özü də təəccüblənir” [4, s. 36-39]. O İranda tacirlərin sərmayəsiz, kəndlilərin yoxsul, dövlət xəzinəsinin boş olduğundan və qanunların olmadığından şikayətlənir. Kəmalüddövlə ən çox ona yanır ki, xalq bu bəlalardan əzabını dərk etmir. O münəccimlərin şaha yaltaqlıq üçün təqvimlərin başına yazdığı sözləri qəbul edə bilmir, çünki şah o sözlərə layiq deyil, çünki o əzəmət sahibi deyil, o nə ədalət, vətənpərvərlik qaydalarından xəbərdardır, nə də ölkəsini köçərilərdən qoruya bilər. Maarifin necə aşağı səviyyədə olmasından danışır, söz açıq ki, “Uşaqlar molla yanında çubuq və fələqqə ilə tərbiyə edilir və belə uşaqdan gələcəkdə əxlaq, mərifət gözləmək olmaz. Vilayətin içində elmsiz və dünyadan xəbərsiz şahzadələrin oturması, onların xalq ilə ən alçaq formada rəftarı, xalqın onların hər sözünə “bəli” deməsi ona toxunur. Onlar nə xalqı düşmənlərdən qoruyur, nə xalqa şəfəxana, mədrəsələr açır, nə də ticarətə rəvnəq verirlər. O, Cəmalüddövləyə deyir ki, əgər o da İrandan xali olmasaydı, bu eyibləri onun üzünə deməzdi. O bilir ki, İran nəşeyi-azadiyyət və hüquqi-insaniyyətdən bixəbərdir, ona görə də despot zülmündən nicat tapa bilməz” [5, s. 69]. Düşünür ki, İranın məzhəbi ona liberal olmağa mane olur. Əsas da ona əsəbiləşir ki, İranda heç kəs şərhlətən üləma və avamın qorxusundan heç nəyi deyə bilmir. Vəhşi və barbar tayfaların cəza tədbirlərinin İranda müşahidə olunması, ancaq Avropada bunun tamamilə qadağan olunmasını sivilizasyonla əlaqələndirir.

Mirzə Fətəli Axundzadə bu əsərində dünyada yunan millətinin tarixinin Şərq ölkələrinin tarixindən daha üstün qəbul edildiyini yazır və bunu şərqilərin öz tarixlərinə laqeydliyi, tarixi yaxşı yazıb qorunmamaları ilə əlaqələndirir. Bunun səbəbini isə İran şahlarının kitablarının günümüzdə qədər gəlib çatmamasında gördü. O, İrana müraciət ilə öz etirazını bildirir ki, “Sənin oğulların nəsihət olsun deyər, sənin keçmiş əzəmətinin yazılı abidələrini belə mühafizə etməmişlər; sənin keçmiş şöhrəti biz başqalarından, sənin əzəmətinin indiyə qədər yeganə şahidi olan qədim yunan tarixlərindən öyrənirik; çünki Yunanıstan sənin möhtərəm, qocaman tarixini qədim dünyanın başqa xalqlarına nisbətən daha yaxşı öyrənmişdir” [6, s. 26].

Mirzə Fətəli Axundzadə “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində əhəlinin yalançılığını tənqid edir. O deyir ki, ərəb tayfasının yalan quraşdırmağa və İranlıların yalana inanmağa misli-bərabəri yoxdur.

Bundan başqa müəllif, yəni bizim tanıyıb-bildiyimiz, Mirzə Fətəli Axundzadə Kəmalüddövləni çox zaman kənara çəkib mətnə birbaşa öz fikirlərini, öz qayğılarını gətirir. “İkinci məktubun əvvəlində Kəmalüddövlə Cəmalüddövlənin heyrətdən tükələrini biz-biz edəcək Molla Sadıqın mövzə söhbətinə keçməzdən əvvəl təəssüflə bildirir ki, bu qələmə aldığı mətləblərin heç bir faydası olmayacaq. Bunun səbəbləri çoxdur: ən birincisi, İran xalqı ona ərəblərdən qalan (barbarlardan deyir Axundzadə) əlifbanın qəlizliyi ucbatından oxumağa qadir deyil, bunun da bir çarəsi var ki, o da əlifbanı dəyişməkdir” [7, s. 89-92]. İkincisi, əlifbanı dəyişməyə mane olan iki məzhəb arasında dini təəssüblər aradan qaldırılmalıdır, amma vaxtilə Nadir şah buna cəhd göstərdikdə, yəni şiəliklə sünniliyi birləşdirmək niyyətini bildiren kimi həm səltənətini, həm də həyatını bada verdi. Üçüncüsü, despota xalqın qəflətdə olmağı sərf edir, amma əslində o bu əminliyində yanılır, çünki belə boşluqdan istifadə edərək bir gün Bab kimi bir məzhəb ixtiraçısı meydana çıxıb xalqı öz tərəfinə cəkbə bilər. Digər sadalanan səbəblər də birbaşa və dolayısı ilə xalqın savadsızlığı ilə bağlıdır, savadsızlığın səbəbi isə bilavasitə əlifbanın qəlizliyindən irəli gəlir. “Əlifba qəlizliyindən narazı olan Mirzə Fətəli Axundzadə özü əlifba yazır və onu Osmanlı dövlətinə təqdim edir, lakin Osmanlılar onu qəbul etmir, geri çevirir” [8, s. 137].

Mirzə Fətəli Axundzadə düşünür ki, məgər savadsızlıq yalnız əlifbanın qəlizliyi ucbatından baş verirmi? Məgər yazıb-oxumağı bacaran adamlar savadsız ola bilməzmi? Savad sözü yəqin ki, oxumaq bacarığı yox, nəyi oxumaq və oxuduğunu necə anlamaq mənasında işləyə bilər. Onda niyə əlifba məsələsi bu qədər qabardılır. Uşaq əlifbanı öyrənməyə başlayandan dörd həftə yox, bir il, ya iki il sonra qəzet, kitab oxusa, savadlı ola bilməz məgər?

Axundovşünasların qənaətinə görə, “Kəmalüddövlə məktubları”nda Volter ironiyasının və sarkazminin izləri aydın görünür. Dinə, dini sxoastikaya qarşı bu qədər kəskin, barışmaz münasibət XIX əsr müsəlman cəmiyyətində təhlükəli hadisə idi. Hardasa ateizm düşüncəsi ilə barışma fransız maarifçilik mühitindən fərqli olaraq, Şərq (Azərbaycan) mühiti üçün qutsal obrazlara və kitablara qarşı belə açıq müxalifət qorxulu idi. Y.Qarayev bu haqda yazır: “Dini risalələrdə Peyğəmbərin

⁴⁹ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. nazenineldarova@gmail.com

həyatındakı ayrı-ayrı epizodlara verilən şərhlərə Kəmalüddövlənin təfsirləri realist parodiyalar təsiri bağışlayır və islam müqəddəslərinin Volter tərəfindən dramaturgiyada yaradılan satirik surətini (Volterin "Məhəmməd" əsəri) M.F.Axundov bədii publisistikada, pəmfletdə yaradır".

1854-cü ildə Axundzadə "Əlifbəyi-cədid" adlı məqaləsini yazdı və ərəb qrafikasını latın qrafikası əsasında təkmilləşdirmək məsələsini irəli sürdü. O, 1865-ci ildə "Kəmalüddövlə məktubları"nı yazır və bu əsərdə cəmiyyəti və dini yaxşılaşdırmaq, inkişaf etdirmək baxımından öz baxışlarını, fəlsəfi görüşlərini izah edir. "Risaleyi-irad" ("Tənqid risaləsi") əsəri müasirləri olan tarixçilərin tarix yazmaq metodlarına qarşı yazıçının harayı, tənqidi görüşləridir" [9, s. 48]. Axundzadənin "Kritika"sı misli görünməmiş, İran ədəbiyyatında əsl tənqidin əsasını qoyan və poeziyanın tənqidinə həsr olunan "Kritika" 1866-cı ildə yazılmışdır. Mirzə Fətəli Axundzadənin cəmiyyət, fəlsəfə və ədəbiyyat barədə düşüncələri, baxışları onun Tiflis arxivində saxlanan bir çox başqa məqalələrində, fars və türkcə yazılmış şeirlərində və məktublarında da öz əksini tapır.

Axundzadənin realist baxışlarına rus ədəbi mühitinin təsiri ilə bərabər, alimlər onun dünyagörüşünə təsir edən başqa bir məxəzədən də söz açırlar. Bu qənaətə görə Axundzadənin realizmi onun fəlsəfi baxışlarının təcəssümüdür (inikasıdır). Ş.Mirzəyeva bu münasibətlə yazır ki, Axundzadənin sənət və gerçəklik anlamı arasındakı qarşılıqlı əlaqə barədə fikirləri onun materialist fəlsəfi görüşlərinin ümumi məzmunu çərçivəsində başa düşülməlidir.

Axundzadəyə görə, gerçəklik maddi varlıq olub öz mövcudiyyəti üçün heç bir xarici qüvvə tələb etmir. O, gerçəkliyi obyektiv varlığın bədii inikası kimi qəbul edir. Onun fikrincə təbiət və ictimai həyat adlanan obyektiv aləm sənətdə öz həqiqi yerini tapmalıdır. Mirzəyeva sözünə davam edərək qeyd edir ki, mübaligəsiz demək olar ki, Axundzadənin realizmi tarixi bəsitədir, gələcəyi görmədir.

O, gerçəkliyin sənətdə inikasını, onun gələcək dəyişmə və inkişafı baxımından tədqiq edir. "Bəyan edəndə ki, "Gülüstan"ın vaxtı keçib, o heç də demək istəmir ki, bu sənət abidəsi öz gözəlliyini və estetik gücünü itirib. Yazıçı sadəcə olaraq göstərir ki, tarixi gerçəklik dəyişib" [10, s. 45].

Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1878) maarifçi-realist görüşləri Azərbaycan ədəbiyyatının sonrakı inkişafında müstəsna rol oynayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında çağdaş Qərb ədəbiyyatı janrlarının: dram, roman, hekayə, novella, povest, poema və s. oturmaşına güclü təsir göstərmişdir. Onun 1850-1855-ci illər arasında yaratdığı altı dram əsəri özündən sonra Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatlarında ədəbi maarifçi-realist görüşlər formalaşdırmışdır. Bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatını xarakterizə edən dərin etik başlanğıc, humanizm, ədalətsevərlik, səmimiyyət və doğruluq motivləri Axundzadə yaradıcılığında davam və inkişaf etdirilərək gələcək nəsillərə tövsiyə edilir.

"M.F.Axundzadə maarifçilik və realist baxışlarını 1860-cı ildə yazmış olduğu "Kəmalüddövlə məktubları" fəlsəfi traktatında geniş şəkildə əks etdirmişdir. Əsərdən aydın olur ki, şahzadələr ölkələrində hökm sürən ağır vəziyyətlə barışa bilmir, ölkələrinin mədəni geriliyinə acıyır, düşmüş olduqları fəlakətlərdən xilas olmaq üçün yollar axtarırlar" [11, s. 14]. M.F.Axundzadə öz əsəri üçün iki şahzadə (Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlə təmsalında) obrazı düşünərkən onların öz ölkələrində hökm sürən ədalətsizlikləri aradan qaldırmaq məqamında təsvir edərək artıq dünya maarifçilərinin ümumbəşəri prinsiplərindən çıxış edirdi. Həmçinin əsərdə dini dünyagörüşün tənqidi məsələsi deməyə əsas verir ki, bu əsər maarifçilik ideyalarına dərinlən bələd olan bir müəllifin qələmindən çıxmışdır.

"Kəmalüddövlə məktubları"nı oxuyarkən ilk sətirərdən insanın üzünü həyacan bürüyür və bu əsəri yazmaqla müəllifin yaşadığı dövr üçün necə cəsarətli olduğu aydınlaşır. M.F.Axundzadə və ondan sonrakı M.Ə.Sabirə qədər milli şüurumuzun oyanmasında "Kəmalüddövlə məktubları" qədər xidmət göstərən ikinci bir əsər yoxdur. Təsədüfi deyildir ki, bu əsəri "Azərbaycan maarifçiliyin manifesti" adlandırırlar.

Nəticə. Nəticədə, müasirlik, elmlilik baxımından, Avropadakı mənada tənqid klassik İran ədəbiyyatında tamamilə yoxdur. Tənqidi realizmin sələfi hesab edilə biləcək nə varsa, möhkəm inandırıcı meyardan məhrum olduğuna görə diqqəti cəlb etmir. Estetikadan, vəzn və qafiyədən söz açan qədim İran kitablarında poetikaya müraciət qeyri-müəyyən olduğundan elmi dəyər kəsb etmir.

İranda tənqidin əsasını M.F.Axundzadə qoymuşdur. Nəsr və poeziyaya həsr olunmuş "Kəmalüddövlə məktubları" və başqa məqalələri ilə o, qəti şəkildə ənənəvi mühakimələrin mənəşəsindən azad olaraq Avropa mütəfəkkirləri və rus inqilabçı demokratlarının tənqidi fikirlərinin təsiri altında xırdaçılıqlarla, boş iradlarla məşğul olan tənqidi elmi və həqiqi meyara əsaslanan tənqidlə əvəz etdi. O dövr realist mühitin təsiri altında Axundzadə ilk dəfə olaraq əsərin ictimai məzmununa lazımi diqqət yetirmiş, mövzunun ədəbi dəyərini açıqlamışdır.

Axundzadə İranda yazıçı və şairlərin ictimai məsuliyyəti məsələsini də birinci olaraq irəli sürmüşdür. Bu cəhətdən Axundzadə çox irəli gedərək ədəbiyyatı insanların mənəviyyəti və əxlaqının dəyişməsində bir alət hesab etmişdir. Axundzadə öz dövrünün adlı-sanlı müəlliflərinin və eləcə də klassik ədəbiyyat korifeylərinin əsərlərini əsaslı surətdə tənqid süzgəcindən keçirmişdir.

Onun analizi ciddi xətalardan xali olmasa da, cəsarəti sonrakı nəsillər tənqidçiləri klassik ədəbi məxəzləri analiz edib qiymətləndirməyə ruhlandırmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, 1998, 732 s.
2. Axundov M.F. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 2019, 502 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2019, 107 s.
4. Cahani Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. Bakı, 1979, 203s.
5. Cavad Heyət. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Bakı, 1980, 565 s.
6. Əliyev A. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2018, 206 s.

7. Nərimanov Nəriman. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2019, 251 s.
8. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər (iki min ili tamamlayan iki yüz il). Bakı: Elm, 2020, 740 s.
9. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 2018, 488 s.
10. Qənizadə Sultan Məcid. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2022, 199 s.
11. Rəfil M. M.F. Axundov (monoqrafiya) Bakı: Azərneşr, 1957, 317 s.

Key words: realist, critical thoughts, dramaturgy, enlightened realism, literary meetings, work

Ключевые слова: реалист, критическая мысль, драматургия, просвещенный реализм, литературные собрания, творчество

The essence of criticism in "The letters of Kemaluddovla"

Summary

In the article, M.F.Akhundzadeh's views on the function of criticism, its wide distribution in Europe, its role in the literary process, and its beneficial effect on the development of artistic development are analyzed. Mirza Fatali Akhundzade, the founder of Azerbaijani dramaturgy, realistic artistic prose, literary criticism, and materialist aesthetics, also knew Arabic-Persian languages perfectly, wrote poems in Azerbaijani and Persian languages, and wrote articles with deep philosophical content. M.F., who worked as a translator in the Caucasus Viceroyalty for a long time. Akhundzade translated scientific and official works from Russian into Persian, or vice versa from Persian into Russian. It is known that Mirza Fatali considered freedom of opinion to be one of the main conditions for the development of criticism and to have a rational influence on the literary process, and he wrote: "If there is freedom of opinion, the benefit of criticism will be that eventually, due to the clash of different opinions and opinions, truth will take its place and culture will progress will appear in the world".

Azerbaijani enlightened realism is characterized by the prominence of satire in literature and society. As it is known, even though there are satirical moments in Azerbaijani classical poetry, satire could not go beyond being an element in romantic literature. However, with the advent of enlightenment in the 19th century and the emergence of critical views against obsolescence, ignorance, and backwardness, the position of satire in literature expanded and strengthened. In fact, although the 19th century was a period of enlightened realism in the history of Azerbaijani literature, the ideas of enlightenment were also reflected in the non-realist literature of this stage.

Суть критики в «Письмах Кемалуддовлы»

Резюме

В статье анализируются взгляды М.Ф.Ахундзаде на функцию критики, ее широкое распространение в Европе, ее роль в литературном процессе, ее благотворное влияние на развитие художественного развития. Мирза Фатали Ахундзаде, основоположник азербайджанской драматургии, реалистической художественной прозы, литературной критики и материалистической эстетики, также в совершенстве владел арабо-персидскими языками, писал стихи на азербайджанском и персидском языках, писал статьи с глубоким философским содержанием. М.Ф., долгое время работавший переводчиком в Кавказском наместничестве. Ахундзаде переводил научные и официальные произведения с русского на персидский или наоборот с персидского на русский. Известно, что Мирза Фатали считал свободу мнений одним из главных условий развития критики и оказывающим разумное влияние на литературный процесс, и писал: «Если будет свобода мнений, то польза от критики будет быть то, что в конце концов, благодаря столкновению разных мнений и мнений, истина займет свое место и в мире появится культура, прогресс».

Азербайджанский просвещенный реализм характеризуется преобладанием сатиры в литературе и обществе. Как известно, хотя в азербайджанской классической поэзии и присутствуют сатирические моменты, сатира не могла выйти за рамки элемента романтической литературы. Однако с приходом Просвещения в 19 в. и появлением критических взглядов против устаревания, невежества и отсталости позиции сатиры в литературе расширились и укрепились. Фактически, хотя XIX век был периодом просвещенного реализма в истории азербайджанской литературы, идеи просветительства нашли свое отражение и в нереалистической литературе этого этапа.

Rəyisi **Prof. Tahirə Məmməd**